

ТАПАНІМІЧНАЯ ПЕРЫФРАЗА Ё МОВЕ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У артыкуле на матэрыле мовы мастацка-біяграфічнай і эсэістычнай прозы В. Карамазава разглядаюцца вобразна-стылістычныя асаблівасці ўжывання тапанімічных перыфраз як асобнага тыпу анамастычных апісальных спалучэнняў. Адабраныя з твораў пісьменніка прыклады перыфрастычных геаграфічных назваў класіфікуюцца паводле канструктыўна-семантычнага ўдзелу ўласных і агульных імёнаў у іх фарміраванні. Вызначаецца роля прэцэдэнтных адзінак як кампанентаў тапанімічнай перыфразы ў адлюстраванні іх культуралагічнага патэнцыялу і этнамаркіраванай спецыфікі, што рэалізуюцца ў кантэксце літаратурна-мастацкага твора.

Перыфраза як асобы тып устойлівых спалучэнняў, здаўна прыцягвае ўвагу вучоных. Аднак і сёння гэта моўная (маўленчая) з'ява не мае ў лінгвістычнай навуцы адзінага разумення. Яе вызначаюць і як апісальны выраз (Т. Быцева, Л. Гукава, Г. Малажай, Л. Фаміна, К. Фядотава), і як мастацкі троп (В. Грыгор'еў, В. Калінкін, М. Фокіна), часам атаясамліваюць з фразеалагічнымі адзінкамі, метафарай і інш.

Ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве як асобная лінгвістычная адзінка перыфраза стала разглядацца ў сярэдзіне ХХ ст. (працы І. Ільіной, В. Уткінай, В. Грыгор'ева, Л. Сінельнікавай і інш.). У айчынай лінгвістыцы у 1971 г. Г. Малажай была абаронена дысертацыя на тэму "Перыфраза ў беларускай літаратурнай мове: структурна-семантычная і стылістычная характарыстыка", а ў 1974 г. выдадзены ўнікальны слоўнік "Беларуская перыфраза", у якім былі змешчаны індывідуальна-аўтарскія і ўжо стаўшыя традыцыйнымі апісальныя выразы, адабраныя аўтарам з твораў беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі.

Паводле вызначэння Г. Малажай, перыфраза – гэта "семантычна непадзельнае словазлучэнне (радзей сказ), якое ў працэсе маўлення называе прадметы, прыметы, дзеянні і адначасова характарызуе іх" [1, с. 10]. Параўн.: Беларусь – ардэнаносная дачка многаплемённая сям'і; зямля Заслонава, Купалы; край блакітных азёр; радзіма; сінявокая радзіма [2, с. 137]. Большасць даследчыкаў разглядаюць перыфразу як адзінку другаснай намінацыі і сярод асноўных яе прыкмет вылучаюць устойлівасць і семантычную непадзельнасць канструкцыі, узнаўляльнасць і экспрэсіўна-ацэначны характар. Аднак некаторыя лінгвісты (В. Грыгор'еў, В. Калінкін, і інш.) абавязковай таксама лічаць наяўнасць у перыфрастычных зваротах іншасказальнасці і вобразнасці [3, с. 190; 4, с. 111].

Стылістычныя магчымасці і вобразна-выяўленчы патэнцыял перыфраз не былі абыдзены ўвагай даследчыкаў. Перыфразы аналізаваліся ў творчасці Якуба Коласа (С. Махонь), Пімена Панчанкі (В. Барысенка), Максіма Танка (М. Каско), Уладзіміра Верамейчыка (В. Шур), анамастычныя перыфразы ў творах Францішка Багушэвіча і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча разглядала Г. Юдзянкова. Аднак, нягледзячы на тое, што ў сучаснай лінгвістыцы і літаратуразнаўстве ўжо існуе нямала прац, прысвечаных гэтай праблеме, лінгвістычны аналіз перыфрастычных спалучэнняў застаецца

актуальным. Так, актыўна распрацоўваецца тэорыя *анамастычнай (онімнай) перыфразы*, у вытокаў якой, як лічыцца, стаіць В. Калінкін (Данецкая аномастычная школа). Згодна з поглядамі гэтага навукоўца, аномастычнымі з’яўляюцца перыфразы, тым ці іншым чынам звязаныя з уласнымі імёнамі, а галоўнай іх асаблівасць – “*намінацыйная накіраванасць*” [4, с. 109]. В. Калінкіным была зроблена і класіфікацыя аномастычных перыфраз, паводле канструктыўна-семантычнага ўдзелу прапрыяльных адзінак (уласных імёнаў) і апелятываў ў іх фарміраванні.

Згодна з агульнапрызнанай тыпалогіяй онімаў, прапанаванай Н. Падольскай (“Словарь русской ономастической терминологии”, 1978, 1988), ажыццяўлена і тыпалогія аномастычных перыфраз. У сувязі з тым, што ў большасці моў свету асноўнае месца ў аномастыконе належыць антрапонімам і тапонімам, найбольш распаўсюджанымі адпаведна з’яўляюцца атрапанімічныя і тапанімічныя перыфрастычныя спалучэнні. Аб’ектам нашага даследавання сталі менавіта тапанімічныя перыфразы ў мове мастацка-біяграфічных і эсэсістычных твораў Віктара Карамазова (апавесці “Крыж на зямлі і поўня ў небе”, “Брама”, “Антон”, “Зямля Фердынанда”, раман “Мастак і парабкі” і інш.).

Украінскімі лінгвістамі Л. Гукавай і Л. Фаміной *тапанімічная перыфраза* акрэсліваецца як “вобразная апісальная канструкцыя, якая замяняе тапонім (першасную намінацыю) і рэпрэзентуе нейкія яго ўстойлівыя ці індывідуальна вызначаныя прыкметы пры дапамозе яго розных кагнітыўных складнікаў” [5, с. 19]. Перыфраза, у тым ліку і тапанімічная, з’яўляецца распаўсюджаным вобразна-стылістычным сродкам у мове мастацкай літаратуры і асабліва публіцыстыкі. Шырока выкарыстоўваюцца такія перыфрастычныя звароты і ў творах Віктара Карамазова, пісьменніка і журналіста, які спалучае ў сваёй творчай манеры адзнакі мастацкага і публіцыстычнага стыляў маўлення.

Адабраныя з твораў В. Карамазова тапанімічныя перыфразы з улікам канструктыўна-семантычнага ўдзелу онімаў і апелятываў ў іх фарміраванні аб’ядноўваюцца ў наступныя групы:

1. Перыфразы, якія складаюцца з агульных імёнаў, але абазначаюць уласнае імя (тапонім). Сярод іх вылучаюцца апісальныя выразы, у якіх апорным кампанентам выступаюць апелятывы *зямля, край, кут*: *арыйская зямля* – Заходняя Германія; *заходні край* – Беларусь, *пушчанскі край і казачны край* – Палессе; *кут мядзведжы* – Удомля (Цвярская вобл. Расіі). Залежны кампанент у такіх перыфразах можа ўказваць на этнічны склад тэрыторыі, геаграфічнае размяшчэнне тапанімічнага аб’екта, яго прыродныя асаблівасці і інш.: “*Шляхі царыца клала пошце і войску, каб сілаю прыбраць да рук заходні край, а мужык думае, што клала іх яму пад лапці*” (“Мастак і парабкі”); “*Я стаю каля акна ў чысценькім дыкунэ, і ёсць за што зачэпацца майму славянскаму воку за шыбкаю, на дбайна дагледжанай арыйскай зямлі*” (“Проста ўспомніў я цябе...”).

Самымі ўжывальнымі ў прозе В. Карамазова з’яўляюцца тапанімічныя перыфразы з апорным словам *сталіца*. Так, у якасці другаснай апісальнай намінацыі да тапоніма *Санкт-Пецярбург* выступаюць перыфразы *царская сталіца (сталіца царская), венцаносная сталіца, паўночная расійская сталіца*, якія адлюстроўваюць статус горада на пэўным гістарычным адрэзку часу: “*Рушчыц – мастак з непахіснай нацыянальнай свядомасцю, чаго не вынішчыла ў ім і царская сталіца за гады вучобы ў імператарскай Акадэміі*”; “*Ужо на другі дзень па прыездзе ў венцаносную сталіцу Рушчыца наведваў Куінджы*” (“Зямля Фердынанда”). Санкт-Пецярбург у перыяд з 1712 па 1918 г. з’яўляўся сталіцай Расійскай імперыі. З усталяваннем Савецкай улады сталіца Расіі была перанесена ў Маскву, якая падтрымлівае свой статус і да сённяшняга часу, з’яўляючыся галоўным горадам Расійскай Федэрацыі. Адсюль і перыфразы *чырваназорная сталіца, далёкая сталіца* да абазначэння тапоніма *Масква*: “*У пятнаццаць гадоў дайшоў ім [шляхам. – В. Р.] да чыгункі, сеў на цягнік і апінуўся ў чырваназорнай сталіцы*” (“Антон”). Такія

перыфразы ўскосна ўказваюць і на час дзеяння ў творы. Так, у аповесці В. Карамазава “Зямля Фердынанда” апісаныя падзеі з жыцця мастака Ф. Рушчыца ахопліваюць час прыкладна з 1897 па 1908 г., а ў аповесці “Антон” – савецкі перыяд.

Як алюзія на даўнюю гісторыю горада замест тапоніма *Друцак* (Друцк) ужываецца перыфраза *княская сталіца*: “...старым жаніхом з’яўлюся ў княскую сталіцу, можа, княгіню падчаплю ці, лепш, княжну?” (“Мастак і парабкі”). Вядома, што ў XII–XVI стст. *Друцак* з’яўляўся цэнтрам удзельнага княства на ўсходзе сучаснай Беларусі. Аднак у дадзеным кантэксце перыфраза мае стылістычнае адценне іранічнасці.

З 882 па 1240 г. сталіцай Кіеўскай Русі, аб’яднаўшай усіх усходніх славян, з’яўляўся горад *Кіеў*, яшчэ ў “Аповесці мінулых гадоў” названы *маці гарадоў рускіх*. Да гэтага тапоніма В. Карамазаў таксама стварае перыфразы *старажытная сталіца*, *славянская сталіца*, чым падкрэслівае даўнюю гісторыю горада, яго значэнне для ўсходнеславянскай культуры: “*Ад Камарына па Дняпры ў Кіеў ён [параход. – В. Р.], небарака, пялёхаў ноч і дзень – суткі. Вёз у старажытную сталіцу палешукоў з мяхамі, хатылямі, скрынямі*” (“Брама”).

У элегіі старажытнарымскага паэта Цібула (каля 50 – 19 г. да н. э.) горад *Рым* быў названы *вечным горадам*. Такое сімвалічна-вобразнае прэцэдэнтнае найменне за Рымам замацавалася і да нашага часу, аднак крыху змяніўшы свой сэнс: калі спачатку мелася на ўвазе палітычная моц і незалежнасць горада-сталіцы Імперыі, то цяпер перыфраза ўказвае на тое, што Рым стаў унікальным гісторыка-культурным цэнтрам, аб’яднаўшы ўсе лепшыя набыткі эпохі антычнасці, хрысціянства і Адраджэння. В. Карамазаў у сваім творы развівае названы ўстойлівы выраз, канкрэтызуючы яго сучаснае значэнне, і ўжывае перыфразу *вечны горад вечных мастацкіх шэдэўраў*: “*Нават у Рыме, вечным горадзе вечных мастацкіх шэдэўраў, не ўсе сцены – творы мастацтва*” (“Брама”).

Як справядліва заўважана Л. Гукавай і Л. Фаміной, “перыфразы, пабудаваныя такім спосабам, адрозніваюцца ступенню кантэкстуальнай абумоўленасці: адны з іх вельмі цесна прывязаны да кантэксту дадзенага твора і рэалізуюць свой патэнцыял толькі ў ім; іншыя – у сілу рознага тыпу фонавых ведаў, пазнавальна-культурнай платформы чытача – становяцца агульнавядомымі і лёгка дэкадыруюцца” [6, с. 77]. Так, В. Карамазаў у аповесці “Брама”, акцэнтуючы ўвагу на асаблівасцях фаўны *Палесся* – вялікай папуляцыі буслоў і іншых птушак, што насяляюць гэту тэрыторыю, стварае перыфразы *і край, і рай птушыны, птушыны міжкантынентальны порт, царства птушак*, якія становяцца зразумелымі толькі ў кантэксце названага твора: “*Палессе ў вачах з маленства: і край, і рай птушыны <...> Птушыны міжкантынентальны порт. Усе птушкі, што лятуць праз Палессе з поўдня на поўнач і з поўначы на поўдзень, у нас садзяцца, кормяцца, гняздуюць, ладзяць вяселлі, кірмашы...*” (“Брама”).

2. Перыфразы, якія маюць у сваім складзе агульны назоўнік і антрапонім, але ўказваюць на тапонім. Звычайна ў такіх перыфрастычных спалучэннях апорным кампанентам выступаюць словы *вёска*, *зямля*, *край*, *куток*, *радзіма*, а залежным – прэцэдэнтныя імёны, якія называюць вядомых для пэўнай лінгвакультурнай супольнасці асоб: *вёска Стральцова* – Сычын, *вёска Максіма Гарэцкага* – Малая Багацькаўка, *радзіма Бялыніцкага-Бірулі* (*радзіма Бірулі*, *радзіма Вітольда Каятанавіча*, *край Бялыніцкага-Бірулі*) – Бялынічы, *зямля Гаўрылы Ваічанкі* – Палессе, *куток Якуба Коласа* – Мікалаеўшчына, *малая сталіца малой радзімы Антона* [Бархаткова. – В. С.] – Касцюковічы, *зямля Аляксандра Сяргеевіча* – Пушкінскія Горы (сядзібы Міхайлаўскае, Трыгорскае), *радзіма Сталіна* – Грузія, *радзіма Бетховена* – Германія: “*Вядомая Мікалаеўшчына. Даўно, пасля вайны, мастак аблюбаваў гэты куток Якуба Коласа і шмат у ім працаваў*” (“Антон”), “*Я нацюрморт падарыў Бялынічам. Хай застаецца на радзіме Вітольда Каятанавіча*” (“Антон”), “*Раней Вітольд Каятанавіч неяк не думаў, што ў доме, дзе Чайкоўскі пісаў Шостую сімфонію і «Пікавую Даму», могуць*

гаспадарыць фашысцкія салдаты, што чароўную музыку ў ім заглушыць жывёльны інстынкт і брудны акапны фальклор, што ўсё гэта ўчыніць радзіма Бетховена” (“Крыж на зямлі і поўня ў небе”). У прыведзеных прыкладах антрапімы выступаюць у якасці маркёраў тапонімаў. Такая апеляцыя магчыма пры ўмове прэцэдэнтнасці ўласных імёнаў, ведання рэцыпіентам пэўных фактаў з біяграфій названых асоб.

3. Перыфразы, якія маюць у сваім складзе агульны назоўнік і ўласнае імя (тапонім), але ўказваюць на іншы тапонім: *край на Бесядзі* – Касцюкоўшчына, *сэрца Літвы (сэрца старажытнай Літвы)* – Крэва, *заходняя сталіца Украіны* – Львоў: “Тут Крэва. Сэрца старажытнай Літвы” (“Зямля Фердынанда”); “Заходняя сталіца Украіны была шмат чым *непадобная на ўсходнюю*” (“Брама”). Змест такіх перыфраз часам выходзіць за межы тапанімічнай намінацыі і, акрамя ўказання на геаграфічную лакалізацыю аб’ектаў, утрымлівае іншую інфармацыю (напрыклад, гісторыю заснавання тапоніма, значныя падзеі, звязаныя з ім). Так, перыфраз *сэрца старажытнай Літвы* адсылае чытача да часоў Вялікага Княства Літоўскага, калі быў пабудаваны слауты Крэўскі замак – месца і сведка шэрагу гістарычных падзей: княжанне Гедыміна, Альгерда, Ягайлы, забойства Кейстута, падпісанне Крэўскай уніі і інш.

Такім чынам, выкарыстанне ў мове мастацкай літаратуры перыфрастычных геаграфічных назваў з’яўляецца стылістычным прыёмам, які дазваляе пазбягаць празмернага паўтарэння пэўнага тапоніма ў тэксце, а таксама разглядаць яго як крыніцу дадатковай інфармацыі аб аб’екце, якая можа ўтрымліваць зветкі аб яго геаграфічным палажэнні, рэальных і былых прыродных асаблівасцях, гаспадарчай спецыялізацыі і інш. Такія адзінкі таксама адлюстроўваюць этнічную і гісторыка-культурную адметнасць моўнай карціны свету і нацыянальны светапогляд.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова: Перыфразы / Г. М. Малажай / пад. рэд. Ф. М. Янкоўскага. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 96 с.
2. Малажай, Г. М. Беларуская перыфразы: кароткі слоўнік / Г. М. Малажай; рэд. Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1974. – 159 с.
3. Григорьев, В. П. Поэтика слова: На материале русской советской поэзии / В. П. Григорьев. – М.: Наука, 1979. – 343 с.
4. Калинин, В. М. Ономастическая перифраза как проблема поэтики собственных имён (на материале творчества А. С. Пушкина) / В. М. Калинин // Восточноукраинский лингвистический сборник: сб. науч. тр. / редкол.: Е. С. Отин (отв. ред.) [и др.]. – Донецк, 1998. – С. 107–129.
5. Гукова, Л. Н. Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина: Словарь. Пособие для учителя / Л. Н. Гукова, Л. Ф. Фомина. – Одесса: Астропринт, 2008. – 292 с.
6. Гукова, Л. Н. Топонимическая перифраза: введение в проблему / Л. Н. Гукова, Л. Ф. Фомина // *Λογος βνομαστικη*. – 2006. – № 1. – С. 72–80.